

behandelen de positie van de prins in de militaire wereld (in de Londense en de eerste naoorlogse jaren) of diens optreden als 'economisch ambassadeur' van Nederland (vanaf ongeveer 1950).

Zo kwam een in mijn ogen fascinerend boek tot stand. In hoog tempo worden tal van fasen en facetten van de positie van de prins en diens handelen besproken. Hoewel het zeker niet gaat om een biografie (de pretentie daartoe ontbreekt uitdrukkelijk) is dit boek mijns inziens het beste wat er tot nu toe over prins Bernhard is geschreven. Van Wijnen benadert zijn onderwerp met inlevingsvermogen en kritische zin en vermijdt zo ontsparingen in hagiografische (Alden Hatch) of juist tegenovergestelde (W. Klinkenberg) richting. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat Van Wijnen inlevingsvermogen vooral de prins betreft en de kritische zin zich bovenal op diens omgeving en de politici richt.

Het onderwerp van het boek in strikte zin is staatsrechtelijk van aard. De aanpak is echter vooral historisch. Juist door de historische reconstructie van tal van gebeurtenissen wordt duidelijk wat er precies aan de hand was en hoe kon gebeuren wat er uiteindelijk in de Lockheed-affaire gebeurde. Daarbij overtuigt Van Wijnen conclusie mij in hoofdlijnen wel, al zou ik er twee kanttekeningen bij willen maken. Ten eerste vind ik het jammer dat nu juist een gedetailleerde bespreking van de Lockheed-affaire zelf ontbreekt. Het argument daarvoor, namelijk dat dit alles in het rapport van de toenmalige Commissie van drie is te vinden, is niet onjuist. Maar in de hele opbouw van het boek zou een hoofdstuk daarover heel goed gepast hebben. In zekere zin gaat het zelfs om onmisbare informatie om de gevolgtrekkingen van de auteur goed te kunnen beoordelen.

Ten tweede valt op dat de historisch-begrijpende aanpak zich eigenlijk beperkt tot het optreden van prins Bernhard. Zijn gedrag wordt er inderdaad begrijpelijk door en impliciet (en deels ook expliciet) heeft dat een matigende invloed op het oordeel van de auteur. Voor de andere betrokkenen, vrijwel allen politici, geldt dat niet. Zij krijgen de maat van de ministeriële verantwoordelijkheid in volle gestrengheid aangemeten. Zij hadden in de gegeven historische omstandigheden anders moeten optreden dan zij deden (een verwijt dat de prins zelden of niet wordt gemaakt). Maar het is niet moeilijk ook die politici historisch-begrijpend te benaderen en zo inderdaad begrip voor hun optreden op te brengen. In een aantal gevallen zou het opvolgen van het 'advies achteraf van Van Wijnen zelfs wel eens op een koningskwestie hebben kunnen uitlopen. In vrijwel alle gevallen was het aantrekkelijker of althans gemakkelijker het er maar bij te laten, zoals het ook voor de prins makkelijker was zich verder maar niet in constitutionele kwesties te verdiepen. Het is hier niet mogelijk dieper op deze problematiek in te gaan. Aan de betekenis van het boek als bron van informatie over de geschiedenis van Nederland van 1936 tot 1976 doet het uiteraard niets af. Volledigheidshalve zij tenslotte vermeld dat het boek ook nog een hoofdstuk over prins Claus en de ministeriële verantwoordelijkheid bevat. Gezien diens onberispelijk constitutioneel gedrag heeft dit hoofdstuk vooral een functie als contrast.

J. C. H. Blom

A. J. W. Camijn, *Lokale initiatieven in Rotterdam. Een analyse van het economische wederopbouwbeleid in Rotterdam gedurende de periode 1940-1955* (Dissertatie Rotterdam 1993, Historische publicaties Roterodamum grote reeks XLIX; Rotterdam: Stichting historische publicaties Roterodamum, 1993, 176 blz., f25,-, ISBN 90 70874 21 0).

Terwijl F. M. M. de Goey in 1990 op een breed historisch onderzoek naar de industriële ontwikkeling van de Rotterdamse haven in de periode 1945-1975 promoveerde (*Ruimte voor*

industrie, vgl. *BMGN*, CVIII (1993) 325-327), ging het Camijn, afkomstig van de subfaculteit maatschappijgeschiedenis van de Erasmusuniversiteit, in zijn dissertatie vooral om het beleid van de lagere overheden—dat 'ten onrechte in de geschiedschrijving is verwaarloosd'—in de periode 1940-1955. Uitgaande van planologische theorievorming vroeg hij zich af of bij de wederopbouw van Rotterdam sprake was van een endogeen regionaal sociaal-economisch ontwikkelingsbeleid. Hiervoor is nodig dat de lokale overheid (gemeente en gemeentelijke instanties) en andere plaatselijke actoren (kamer van koophandel, belangenorganisaties van ondernemers en dergelijke) potenties en behoeften van hun stad of regio onderkennen en dat zij vervolgens via samenwerking in netwerkstructuren deze potenties omzetten in concrete acties en projecten. Lokale initiatieven richten zich òf op verruiming van de werkgelegenheid of op structurele versterking van de lokale economie, in dit geval noodzakelijk vanwege de verwoestende werking van het bombardement op Rotterdam in 1940 en de gevolgen van de Duitse bezetting. Na een uiteenzetting over de theorievorming volgen vier hoofdstukken over de ontwikkelingen vanaf de jaren dertig tot 1955, wanneer de meeste initiatieven zijn uitgekristalliseerd. In de jaren dertig (hoofdstuk 2) stond het Rotterdamse gemeentebestuur vanwege de eenzijdige structuur van de bedrijvigheid al wel een industrialisatiebeleid voor ogen maar was nog geen sprake van endogeen beleid omdat een voldoende besef van alle lokaal aanwezige potenties en de netwerken ontbraken. Na het bombardement werd echter, aansluitend bij opvattingen uit de jaren dertig, een wederopbouwplan ontwikkeld (hoofdstuk 3). Dit kreeg steun van de ondernemers en hun functionele organisaties maar ondervond na de bevrijding vanwege kapitaal- en materiaalgebrek ook nogal wat praktische problemen. Mede vanwege tegenwerking door de nationale overheid bleef de plaatselijke samenwerking echter hecht (hoofdstuk 4). Uiteindelijk kreeg het lokale beleid, waarvan gemeente en kamer van koophandel de spil waren, vorm in bedrijfsterreinen als Botlek, Europoort en Spaansepolder, zogeheten verzamelgebouwen voornamelijk voor ondernemers (Groothandelsgebouw en Lijnbaan) en economische activiteiten in de binnenstad (hoofdstuk 5). Omdat zowel sprake is van lokale initiatieven als netwerkstructuren concludeert Camijn in het slothoofdstuk dat inderdaad sprake is van een endogeen sociaal-economisch ontwikkelingsbeleid. Een conclusie die de lezer—ik althans—reeds vermoedde. Eigenlijk wordt in deze overigens rustige en gedocumenteerde beleidsanalyse de theorie vooral gebruikt voor bevestiging van een toch al sterk vermoeden. Te vraagt je dan wel af of er niet nog meer aan de hand is geweest. Ten slotte, zo blijkt uit de dissertatie van Erik Nijhof ('*Gezien de dreigende onrust in de haven*' (1988)), was in deze periode in Rotterdam allesbehalve van klassenharmonie sprake. Waren er plaatselijk geen tegeninitiatieven of onenigheden? Wat vonden lokale en landelijke politici, wat stonden vak- of consumentenorganisaties voor? Is er als gevolg van de gekozen theorie niet teveel naar de lokale topstructuren alleen gekeken en te weinig ook naar eventuele bedoelingen van de nationale overheid jegens Rotterdam? Camijn gebruikt wel de gedrukte stukken van het gemeentebestuur maar bijvoorbeeld niet de notulen van de raadsvergaderingen en geen overheidsarchivalia. Misschien zijn er geen zwarte zwanen, maar weten doet de lezer dat niet. Ook is het jammer dat Camijn op basis van zijn historische beschrijving aan het slot niet nog eens op de planologische theorievorming terugkomt of op de betekenis van lokale beleidsanalyses voor de geschiedschrijving ingaat.

B. Reinalda

T. Bevers, e. a., ed., *De kunstwereld. Productie, distributie en receptie in de wereld van kunst en cultuur* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Kunst- en